

תשובה בספרות התשובות Teshuvah in the Teshuvos

1. שו"ת הרמב"ם סימן רסד

שאלה המכילה שני עניינים.... ועוד, מה שאמר הדרתו בפרק השני מהלכות ע"ג וכן המינים מישראל אינן כישראל לדבר מן הדברים ואין מקבלין אותן בתשובה לעולם. ואמר הדרתו בפרק השלישי מן הלכות תשובה בד"א שכל אחד מאלו אין לו חלק לעולם הבא, כשמת בלא תשובה, אבל אם שב מרשעו והוא בעל תשובה, הרי זה מבני העולם הבא, שאין לך דבר שעומד בפני התשובה. וקשה מה שנאמר על המינים אין מקבלין אותן בתשובה לעולם, והרי נאמר בסוף הפרקה על מי ששב מן הכל, (שמקבלין) אותו. יורנו הדרתו הקדושה, המקום יאיר עינינו במאור תורתו, אמן.

..... ומה שאתם חושבים לסתירה בדבר המינים, אין בו סתירה כלל, לפי שאחד משני המאמרים (הוא) אין מקבלין אותן בתשובה, ר"ל בזה, שאנו לא נקבל מהם תשובה ולא נראים בחזקת בעלי תשובה, אלא בחזקת מינים, כפי שהיו, והצדיקות שהם מראים היא או מסיבת הפחד או לגנוב דעת הבריות. וזה המאמר האחרון הוא, שאם שבו באמת במה שבינם לבין בוראם, יש להם חלק לעולם הבא, וזה דין בדבר מה שבינם לבין בוראם, וזה הראשון בדבר מה שבינם לבין בני האדם. וכתב משה.

2. שו"ת הרשב"ש סימן פט [שלמה בן שמעון דוראן הרשב"ש 1400 בערך - 1467, בנו של רשב"ץ, רב ופוסק באלג'יר] אמר שלמה בן הרב רבי שמעון נ"ן בן החכם רבי צמח זלה"ה.

בני אלו המשומדים הנקראים אנוסים הערלים כשבאים לחזור בתשובה צריך לברר דינם בענין תשובתם ומילתם וטבילתם.

ואומר שדינם הוא כישראל לכל דבריהם, זהלכה רווחת היא בישראל, דישראל משומד אע"פ שחטא ישראל [הוא] כדאינתא בבכורות ובפרק עד כמה ובסנהדרין בפרק נגמר הדין, וקדושי קדושין, ובניו כמוהו אם נולד ממשומדת, כדאינתא בפרק האומר בקדושין וביבמות בפ"ק ובפ"ב ובפרק החולץ. ולא תימא דוקא ישראל משומד, אלא אפילו גר שחזר לסורו כדאינתא בפרק החולץ, ואפילו עד כמה דורות עד סוף העולם ישראל חשבינן ליה. ולא תימא במשומד הבא על המשומדת, אלא אפילו גוי הבא על בת ישראל או משומדת, זרע זרעה על סוף כל הדורות ישראל הוא,

דרחמנא אפקריה לזרעיה דגוי במעיה דישראלית כדאינתא ביבמות ובקדושין ובדוכתי טובא.

ואחר שנתברר שאין להם דין גרים, אם כן אין להודיעם קצת מצות קלות וחמורות ועונשן. והדבר הזה מוכרע מעצמו הוא, שאם תאמר שהוא אינו רוצה לקבלם, אם כן נפטור אותו מהם כגוי, חלילה וחס שלא עלתה על דעת, לפי שהוא מחוייב בהם כמונו. ואין ליראו ולבהלו אבל למשכו חסד, ומושב עומד מסיני הוא, ועונש הוא עליהם, וכשמקיימם נוטל עליהם שכר ככהן גדול.

..... ואין צריך גם כן טבילה, לפי שאין הטבילה מעכבת אלא בגר כדאינתא בפרק החולץ ובכריתות בפרק ארבעה מחוסרי כפרה, והרי הוא כישראל משומד לערלות, וכמי שלא מל אותו אביו או בית דין שחייב למול הוא את עצמו שאין צריך טבילה. וכן כתבו רבני צרפת ז"ל שישראל משומד אפילו לעבודה זרה אין צריך טבילה ולא קבלה בפני שלשה. ואעפ"י ששנינו בפרק האשה כל הפורש מן הערלה כפורש מן הקבר, דוקא להצריכו הזאה לענין טהרות ולענין אכילת קדשים, אבל אנחנו בעונותינו טמאי מתים אנחנו ואף הוא כמונו. ועוד שלא אמרו כל הפורש מן הערלה כפורש מן הקבר אלא בערל גוי, אבל בערל ישראל לא אמרינן הכי כדאינתא התם, ועוד שהטבילה אינה מעלה מטומאת הקבר, ואף לא מטומאת הערלה. וכיון שהוא ישראל ואינו צריך טבילה ולא קבלה, ושהוא מחוייב בכל המצות, אם כן כשם שאבי הבן חייב לברך להכניסו בבריתו של אברהם אבינו דמצוה דרמיא עליה היא, הכי נמי כשמל עצמו מברך אשר קדשנו במצותיו וצונו להכנס בבריתו של אברהם אבינו, דמצוה רמיא עליה היא, שאם לא מל אותו אביו חייב הוא למול את עצמו, כדאינתא בפרק קמא דקדושין כמו שכתבתי שהוא מחוייב כרת כל זמן שלא מל, שאין לך חיוב כרת במילה אלא בגדול שלא מל את עצמו, כדאינתא התם בקדושין.

..... והש"י ירפאנו רפואת גוף ונפש וימציא לנפשותינו וגופותינו מרגוע ונופש ומעברת היצר הצופה לצדיק ישלח לנו חופש ויכתבנו בכת אוהבי שמו וידידיו ברחמי וכתוב חסדיו.

אלהינו ואלהי אבותינו הצלח נא לעבד הנקרא שמו כך ומשוך אליו חסדך, וכשם שהטית לבו לשוב בתשובה שלימה לפניך כן תטע בלבו אהבתך ויראתך ותפתח לבו בתורתך ותדריכהו בנתיב מצותיך למען ימצא חן בעיניך, וכן יהי רצון ונאמר אמן.

3. שו"ת הרמ"א סימן לו [1520-1572, קראקוב]

אמרינן פ"ב דמכותא: ת"ר אם בפתע פרט לקרן זוית, בלא איבה פרט לשונא, הדפו שדחפו בגופו, או השליך עליו להביא ירידה שהיא צורך עליה, בלא צדיה פרט למתכוון לצד זה והלכה לה לצד אחר, ואשר לא צדה פרט למתכוון לזרוק שתים וזרק ארבע, עכ"ל הגמרא. שמעינן דמתכוין לצד זה והלכה לה לצד אחר לא מיקרי שוגג שחייב גלות. וכתב הסמ"ג וטעמא משום שהם קרובים לאונס ואונס רחמנא פטריה, שנאמר ולנערה לא תעשה דברד וכן אמרינן לענין נזקי אדם באדם, אע"ג דאמרינן סוף פרק כיצד הרגלה פצע תחת פצו לחייב על האונס כרצון, מ"מ לא רבי רחמנא אונס גמור רק אונס דהוי כעין פשיעה. וכן משמע בירושלמי דפטור אונס גמור, דפטור אדם הישן היכא דאדם קדם לכלים, וכמו שכתבו התוספות פרק השוכר את האומנים והמרדכי הביאם ריש פרק המניח

מכל הנזכר יש ללמוד לענין זה האיש הנוכחי נקרא פב"פ, אשר אלהים אנה לידי שנסע עם משרתו אשר אהבו על העגלה. והנער רכב לפניו על הסוסים להנהיג העגלה והוא ישב על העגלה ובידו כלי משחית הנקרא ביק"ש, ורצה לפנותה ולזרוק מלואה ולירות אל השמים. וכאשר הרים הברזל עליה האבן אשר נותן אש והניחה עליה, בא השטן בתוכה ויצאה באש עם אבן ברזל אשר בתוכה ויצא אל העגלון הזה והמיתו. וכאשר ראה הנוכח כי נתגלגל חובה על ידו בא אל החכם שבעירו ובקש ממנו שיקבע לו תשובה, ושאל ממנו המעשה אשר יעשה והדרך אשר ילך. וקבע לו ענינים עד שיבא הנה ק"ק קראקא כאשר מבואר בכתבו. והנה ראינו כי המעשה הוא קרוב לאונס ואין לו אפילו דין שוגג כל שכן דין מזיד לצדד לו תשובות מתוך דברי הרוקח ז"ליא, כי הוא לא כיון רק אל המורדים והפושעים אשר עוזבים דרכם לשוב, אבל לא אל השוגגים והאנוסים. ומ"מ כל אדם ידאג לנפשו לעשות תשובה שלימה בלבבו בידוים, ע"ד שנא' קרעו לבבכם ואל בגדיכם בפרט במעשה כנ"ל. לכן הסכמנו לדברי החכם שבעירו שקבע לו ענינים הנ"ל, בפרט שקבע לו ג"כ שיהיה גולה שנה תמימה לא ילין שני לילות במקום אחד, ובמקום שבעלי תשובה כאלו עומדים אפילו צדיקים גמורים אינם עומדים וע"כ אם ימלא תשובתו כאשר חקק לו החכם בכתבו אשר בידו נראה לנו שחזר לכשרותו ושב ורפא לו, מאחר שכמעט היה אנוס בדבר.

אך זה ראינו שטוב לו שיתענה מהיום עד לאחר יום הכפורים כל יום מלבד ימים שאין אומרים בהם תחנון, ולהתודות בכל יום ערב ובקר ולפרט חטאו בינו לבין עצמו עד תום שנה שלימה. ואח"כ יקבע אותו היום שאירע בו המעשה יום בכיה לו לדורות להתענות אותו היום ולומר וידוי ותחנונים כיום שמת בו אביו, ע"דיד שאמר דוד וחסאתי נגדי תמידטו ואין להחמיר עליו יותר מזה כדי להקל על בעלי התשובות, כדרך שמצנינו בהקב"ה שפוחת ידו לשבים ואינו חפץ במות המת כי אם בשובו מדרכו הרעה וחי בהסטו ועוד נאמר כי בתשלום תשובתו אסור לומר לו משם והלאה זכור מעשיך הראשונים, ועובר עליו בבל תונו כי לא יזכרו לו עוד ראשונות. גם הוא בעצמו לא ידבר עוד מזה כי אם דרך וידוי, ע"ד אשרי אדם נשוי פשע כסוי חטאה זה הנ"ל ושלוש על דייני ישראל נאום משה איסרלש מקראקא.

תשובה בספרות התשובות Teshuvah in the Teshuvos

4. שלחן ערוך אורח חיים סימן תקעא מי הם החוטאים לישב בתענית. ובו ג' סעיפים:

א היושב בתענית אם יכול לסבול התענית נקרא קדוש וא"ל כגון שאינו בריא וחזק נקרא חוטא:

ב ת"ח אינו רשאי לישב בתענית מפני שממעט במלאכת שמים אא"כ כשהצבור מתענים שלא יפרוש עצמו מהם ומלמדי תינוקות דינם כת"ח:

משנה ברורה

(ב) נקרא חוטא. על שמחליש כוחותיו וכתבו ספרי המוסר דאם באמצע אכילתו בעוד שהוא מתאוה לאכול מושך ידו ממנו זה נחשב ג"כ לסיגוף ומתכפרים עונותיו. וראיתי כתוב בספר אחד שכשאדם רוצה להתנדב תענית טוב יותר שיקבל תענית מן הדבור ממה שיקבל עליו מן האכילה כי ממנו לא יהיה לו נזק לא בגופו ולא בנשמתו ולא יחלש עי"ז וכעין זה כתב הגר"א באגרותו שצריך האדם לייסר עצמו לא בתענית וסיגופים כ"א ברסן פיו ובתאותיו וזהו התשובה וכו': ב (ג) ת"ח וכו'. ומי שתורתו אומנתו נקרא ת"ח לענין זה אף בזה"ז [אחרונים]:

ביאור הלכה

ת"ח וכו'. עיין במ"ב וראיתי להעתיק פה מה שכתב השל"ה בשם ספר חרידים וז"ל שמצא בתוך ספרי המקובל האלקי חסידא קדישא הרב ר"י לוריא אשכנזי ז"ל בספר אחד כתיבת יד כל מה שתמצא בסיגופים כו' לא נזכרו אלא למי שאין עמלו בתורה אבל מי שתורתו אומנתו ויודע דעת ויראת ד' לא יחלש ולא יתבטל מלימודו אך יום אחד מן השבוע יתרחק מבני אדם ויתבודד בינו לבין קונו ויתקשר מחשבתו בו כאלו כבר עומד לפניו ביום הדין וידבר לאל ית' כאשר ידבר העבד אל רבו וכן אל אביו. והעתיקו זה האחרונים. וכעין זה כתב הח"א ז"ל דאפילו על עבירות יודעים המבואר ברוקח שצריך להתענות לכפרה כמה ימים אם ת"ח הוא ותורתו אומנתו אפילו בזה"ז לא יסגף עצמו כ"כ רק שישב לפני ד' בלב שלם ויבכה מקירות הלב וילמוד יותר מאשר היה רגיל כי התורה היא מקוה טהרה ונמשל לאש וכל אשר יבא באש יבאש ויבא וטהר וימעט מכל התענוגים ויאכל רק כדי קיום גופו שלא יחלש כדי שיהיה לו כח לעבודת השם ולא ילך לשום סעודה וכ"ש לסעודת מריעות וישמור שבת בכל פרטיה ודקדוקיה ואם אפשר יתענה עכ"פ בכל שבוע יום אחד או עכ"פ כל יום בה"ב עד חצות. והעיקר הבכיה והוידי ויגדריש שלא יעשה זאת לעולם וד' יראה ללבב עכ"ל:

5. שו"ת חכם צבי סימן יג [צבי הירש אשכנזי 1656 טרביטש, מורביה - 1718, לבוב. אביו של רבי יעקב עמדין]

מקנדיאה אשר בארץ איטליאה

בק"ק קאנדיאה מינו לחתן תורה איש א' שזה שנים בהיותו תוך המהפכה של שאלוניקי נהפך לדת ישמעלים כי שמע לכת המשוגעים הרשעים המאמינים בש"ץ וכאשר חזרה דעתו עליו ונפקחו עיניו וראה כי הם אין ואפס וכל מעשיהם תוהו חזר לדת אמת ועשה תשובה נכונה ומן אז והלאה בתורת ה' חפצו ונוהג בישרות הולך תמים ופועל צדק ככל אחיו בני" הטובים והישרים ויש שקראו ערעור לומר שאינו ראוי להיות חתן תורה:

תשובה נלע"ד דאין בדברי המערערים ממש דאף להסוברים דכהן שהמיר וחזר בתשו' אינו נושא את כפיו היינו משום דס"ל כיון דאיתקוש ברכה לשירות כי היכי דפסול לעבודה פסול נמי לברכה וכן הפוסלים ש"צ שהמיר אף אם חזר בתשובה היינו משום דבעינן שלא יצא עליו שם רע. אבל בקורא בתורה לא בעינן ולא קפדינן אהנך מילי אלא שבהיותו עומד ברשעו אין נכון לקרותו לתורה כענין שנאמר ולרשע אמר אלקים מה לך לספר חקי אבל בבע"ת לא עלה על לב אדם מעולם למונעו מלקרות בתורה. וכ"ת הנך פסוקים שאני דהא א"ר גידל א"ר ח' פסוקים שבתורה יחיד קורא אותם ופ' במרדכי בה"ק שפירוש יחיד היינו ת"ח וכדאמרינן לא כל הרוצה לעשות עצמו יחיד עושה שתי תשובות בדבר חדא שכל הפוסקים חלוקים על פירוש זה ועוד לענ"ד פירוש זה סתור מדברי הגמ' דאמרינן כמאן אזלא הא דא"ר גידל א"ר ח' פסוקים שבתורה יחיד קורא אותם לימא רב יהודא ודלא כר"ש וכו' ואי ס"ד דפירוש יחיד קורא אותם לחשיבותא היא דהיינו דוקא ת"ח היכי ס"ד דתייתי כרבי יהודה הא לר"י גריעי הנך ח' פסוקים משאר כל התורה דכה"ת משה מפי הגבורה כתבה והנך ח' פסוקים יהושע כתבם ואמאי תהיה להם מעלה יותר מכה"ת שכל התורה כל אדם קורא אותה וח' פסוקים אלו דוקא ת"ח ודוחק לומר דהיא הנותנת כי היכי דלא ליזלזלי בהו דאין זה דבר פשוט וברור דלימא סתמא כרבי יהודה דבשלמא לאינך פירושי שיקרא לבדו בלי סיוע ש"צ היינו משום דאינו דומה לשאר ס"ת שהקב"ה אומר ומשה אומר וכותב הטעם ידוע וכן לפי ר"י שלא יפסיק בהם שזה דבר פשוט להראות שהם משונים מכל התורה ולא די שאינו שנוי למעליותא אלא אף לגריעותא. אבל לפירוש יחיד ת"ח שהוא שנוי לשבח מנא ידעין ליה אי לאו בפירוש איתמר וביותר לדברי הרמב"ם ז"ל שכתב פי"ג מה' תפלה ח' פסוקים שבסוף התורה מותר לקרות אותם בב"ה בפחות מעשרה. הרי שפיתח מעלתם ולא העדיף ועינינו הרואות נוהגים לקרות לחתן תורה לאשר ישר בעיניהם החכם יהיה או סכל אם דל ואם עשיר. ובלבד שידר נדרים ונדבות הראויות וגם מוהרמא"י ז"ל כתב בהגה' שנהגו לסיים אף על קטן העולה באופן שמן הדין הגמור אין שום פקפוק למנוע בעל תשובה זה מלהיות חתן תורה: ואף אם באנו לחוש לתקנת מהר"א קאפסאלי שהביא בכה"ג שתיקן בעירו שלא יסיימו התורה אלא על חשוב שבעיר אין זה מונע האיש הלזה ממצוה זו כי במקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד וחשובים הם לפני המקום יתברך.

ועוד אשוב אתפלא על עיקר תמיהת הרבנים ז"ל דמאי ק"ל מאונס. דטפי מיסתבר למיסר אנוסים משוגגים. שהרי ע"ז היא מאותן שיהרג ואל יעבור ומן הדין לקונסם יותר משוגגים כיון שעברו ולא נהרגו אף שאין חייבין מיתה כיון שבאונס עברו מ"מ הרי עברו במזיד על מצוות ה' משא"כ בשוגגין. וכיון דאשכחן דשוגגין אסורין אף שלא עברו במזיד על שום דבר. כ"ש אנוסין שעברו במזיד על ונקדשתי וחללו שם שמים במזיד. ואל תשיבני מחיוב חטאת שבשוגג חייב ובמזיד פטור. דאדרבא הא קולא היא לשוגג דאי"ל כפרה בחטאת כדאמרינן בעלמא עברות קלות שניתנה שגגתן לכפרה אבל אונס לא ניתנה עברתו לכפרה בקרבן חטאת. ודע דהא דאמרינן בגמ' כהנים הוא דקנסיניהו רבנן לא קאי אלא אאותן ששמשו בבית חונו ולמ"ד בית חונו לאו בית ע"ז הוא. אבל באותן ששמשו בבית ע"ז לא"ש למימר קנסיניהו דמקרא מלא הוא יען אשר ישרתו אותם לפני גילוליהם וכו' ולא יגשו אלי לכהן לי ואך לא יעלו כהני הבמות וכו' כבר פירשי"ל בנימוקיו שהן במות לע"ז וא"ת אי הכי מאי קא דייק רש"י בתשו' הובאה בתוס' שילהי מנחות מדקתני לא ישמשו בירושלם דמשמע דווקא בירושלם הא בנוב וגבעון שרי ומכ"ש בזה"ז דליכא עבודה כלל, דילמא הך דיוקא הוא דוקא לב"ח דלאו בית ע"ז הוא למתניתין אבל בשמשו לע"ז אפ"ל בנוב וגבעון אסיירי וי"ל דס"ל ז"ל דכל האסור בזה מן הדין קנסו בזה ועוד דקרא נמי כתיב על מזבח ה' בירושלם. ואיך שיהיה הדבר ברור שאין למנוע האיש ההוא מלהיות חתן תורה כאמור והנלע"ד כתבתי. צבי אשכנזי ס"ט בהרב המובהק כמוהר"ר יעקב זלה"ה.

6. שו"ת נודע ביהודה מהדורא תניינא - אורח חיים סימן י [רבי יחזקאל לנדא 1713 - 1793, רבה של פראג]

ב"ה עש"ק כ"א מרחשון תקל"ח לפ"ק: תשובה לכבוד אהובי ידידי הרב המופלא מור"ר ליב בומסלא נר"ו:

על דבר השאלה מלונדן אשר שלח אתמול בלילה לידי בכהן אשר נשא נכרית מעכו"ם במדינות הודו בנימוסיהם והכומר סידר להם זיווגם ולפי הנשמע צריך הוא לכרוע באותו שעה ולהזכיר שם אשר אומר אז בפני הכומר ואחר זמן חזר בו ופירש מהאשה הכותית ועושה תשובה כפי שיורו עליו המורים אם הוא כשר לעלות לדוכן. ורום מעלתו פתח בכחא דהיתרא כהכרעת ש"ע א"ח סימן קכ"ח שע"י תשובה הוא חוזר לכל דבר

תשובה בספרות התשובות Teshuvah in the Teshuvos

שבכהונה וגם הוסיף לפלפל שאפילו לדעת הרמב"ם ג"כ לית כאן חשש שהרי לא המיר ואם שהזכיר שם עכ"ם הלא עבר רק על לא ישמע על פיק וכו'. לא אמנע להשיב ופשיטא דלית דחש בזה להחמיר אחר התשובה בדבר שכל המורים שוים להתיר זולת הרמב"ם והלא אף באיסור תורה הולכים אחר הרוב וק"ו בזה שאין כאן חשש איסור כי ההיקש דברכה לשירות עיקרו רק לענין עבודה אבל לשאר דברים הוא רק אסמכתא כמבואר במסכת תענית דף כ"ז ע"א וימחול ויעיין בחיבורי נודע ביהודה מהדורא קמא חלק א"ח סימן ה'. ועוד אמנא שאפילו היה זה הכתן בשעה שכנס הכותית אומר על אליל אלי אתה לא נחשב בזה מומר שהרי לא דיבר דבר זה רק מחמת שהכותית לא הסכימה להנשא לו רק בנימוסיהם על פי הכומר והי צריך לענות אחר הכומר כל מה שאמר לו הרי זה כעובד מאהבה ויראה והלכתא כרבא דאמר פטור. ואף שהרמב"ם בפ"ג מע"ז חולק שאם קבלה באלוה חייב סקילה אפילו עשה מאהבה ויראה. ונלע"ד שהרמב"ם לשיטתו דפירש מאהבת הצורה או מיראת הצורה שסובר שיש ביד הצורה להרע ולהטיב ושייך שקיבלה באלוה אבל זה שעשה מאהבת האשה ודאי לא קיבלה בלב והראי שהרי בכל הדברים נשאר גם אז בדת יהדות וא"כ לא המיר כלל. ועוד אמנא שהרמב"ם בפ"ט מהלכות תפלה לא החמיר בעשה תשובה רק בעבד עבודה דעביד שירות ופסול לכ"ע כמבואר בשלהי מנחות אבל בקיבלו לאלוה דלא עבד שירות ובעבודה עצמו נחלק רב נחמן ורב ששת לא החמיר הרמב"ם בעשה תשובה לענין נ"כ. ודוק בלשונו הצח שם בהל"ג בעבירה כיצד כהן שהרג הנפש אע"פ שעשה תשובה וכו' וכהן שעבד עכ"ם בין באונס ובין בשגגה אע"פ שעשה תשובה וכו' וכן כהן שהמיר לעכו"ם אע"פ שחזר בו וכו'. והרי שבהרג הנפש ובעבד עכ"ם דהיינו שעשה לה עבודה כתב אע"פ שעשה תשובה ובהמיר לא הזכיר שעשה תשובה אלא אע"פ שחזר בו וכוונת חזר בו ששוב אינו מומר אבל לא מיירי בעשה תשובה על מה שכבר המיר ומעתה קם דינא וכהן זה יקבל על עצמו על דעת רבים שלא ישוב לכסלה ויקבל על עצמו וידוים ותשובה כפי שיסדר לו המורה וכשר תיכף אחר הקבלה לדוכן ולכל דבר שבכהונה לעלות לתורה ראשון ככל הכהנים והאריכות בזה ללא צורך. דברי אוהבו

7. שו"ת חתם סופר חלק א (אורח חיים) סימן קעג (הרב משה סופר 1762 - 1839, פרסבורג) שלום להרב המופלא ומופלג בתורה וביראה מו"ה ברוך נ"ו:

נועם דבריו ע"י שלוחו הגיעני, ואודות תיקוני תשובה למי שבעל נדה אהובי עיקר התשובה היא החרטה והיודי ועזיבת החטא ואז הוא מד בעל תשובה גמור, אך הסיגופים להצילו מעונש על מה שעבר אין אתנו יודע עד מה ומאן דכאיב ל' כאיבא אזיל לבי אסיא לעיין בספרים המדברים מזה, אמנם את זה ראיתי לחדש בענין זה, דרוקח [ה' תשובה אות י"ד] כתב להתענות מ' יום על כל בעילה, וידוע כי כל דבריו דברי קבלה, ואמנם המקובלים האחרונים כתבו להתענות ס"ג ימים גמטריא נדה עם האותיות והכולל ויש לחוש להחמיר כדבריהם, אמנם מה שנמצא כתוב בספרי המקובלים דאם רוצה למהר ולהקל מעליו אזי אם יתענה הפסקה משני ימים וב' לילות רצופים יחשב לכ"ו ימים ובש"ע א"ח ס' תקס"ח ס"ד כתב שהוא מ' יום, ודבר זה אין לנו סמך מן הראשונים כלל ע"כ אין לסמוך על זה במספר מ' יום אבל בימים שהוסיפו המקובלים הם אמרו והם אמרו באלו הימים יכול להתענות הפסקה מב' ימים ולילות רצופים להשלים, על כן יתענה שלשים ושמונה ימים נפרדים דבלאו הכי כתב מג"א ס' תקס"ח סקט"ו יצום נפרדים ע"ש, והפסקה א' משני ימים וב' לילות רצופים דה"ל מ' יום ולדעת המקובלים שההפסקה נחשבת לכ"ו ימים ה"ל ס"ד ימים ויוצא ידי שניהם:

ונ"ל דראוי ונכון לבעל תשובה אחר שקיים כל גדרי תשובה הראוי יקבע לו יום א' בשנה, או יום שעבר בו או יום שנתן אל לבו לשוב אל ה', אותו היום יהיה אצלו בכל שנה ושנה יום תענית ותשובה בבכי ואנקה ויודי וחרטה ע"ד ועונותי נגדי תמיד, וק"ו ממי שנעשה לו נס שהיה בסכנת הגוף וניצל ממנו שראוי לו לקבוע יום בשנה לזכר הנס כ"ש שיעשה כן על סכנת נפשו ונשמתו שניצל ממנו ע"י תשובה, זולת זה אין להאריך בדברים שאין להם שרש בש"ס ופוסקים וה' הטוב יכפר בעד כל לבבו הכין

שוב מצאתי בתשו' פנים מאירות ח"א ס' פ"ה ציוה ג"כ לבעל תשובה שיקבע לו יום א' בכל שנה שיהיה לו כמו יה"כ וברוך שכוונתי לדעת הגדול: פ"ב נגהי ליום עש"פ ויגש תקע"ב לפ"ק. משה"ק סופר מפפד"מ

8. שו"ת מחנה חיים ח"ג אורח חיים סימן טז (הרב חיים סופר 1821 - 1886 רב ופוסק בהונגריה. קהילות מונקאץ' ופשט)

שפעם אחת היה הס"ת מונח על התיבה, ואף אחד מהקהל לא רצה לעלות לפרשת התוכחה, והוחילו עד בוש, ואז קם הברון אייבשיץ בנו של הגאון רבי יהונתן אייבשיץ, אשר היה בעל תשובה, ואמר בקול רם, חטאתי כי השארתי הס"ת מונח כך על התיבה, כי למי ראוי שיקראו לפניו התוכחה אם לא לפני שחטאתי הרבה נגד השי"ת, ובירך בקול גדול על התוכחה. והחת"ס בשומעו דבר זה התפלא על כך שהברון הנ"ל אשר זרע קודש מצבתו, זכה לחזור בתשובה שלימה, ואמר שזכות אבותיו עמדה לו לשוב לה' בכל לבבו.

9. שו"ת נודע ביהודה מהדורא קמא - אורח חיים סימן לה

מכתבו על הבי דואר מן ט' דנא הגיעני יום אתמול ואף כי כעת טרידנא עדיין בטרדות התלמידים מצורף לזה טרדות זמנים הללו עם כל זה הואיל והדבר נוגע לפתח שבים אמרתי שערי תשובה לעולם פתוחים. ובפרט שמזכיר במכתבו שהוא לצורך בר בי רב. והנה שורש השאלה שאחד נכשל בא"א כמה שנים שלש שנים רצופות שהיה בביתה, ועתה נתעורר בתשובה ואשרי לו שתורתו עמדה שלא ישתקע בטומאה ונפשו לשאול הגיע שהוא עתה חתן האשה הזאת שנשא בתה אם מחויב להודיע לחמיו שיפרוש מאשתו הזונה או שתיתקו יפה כי המה אנשי השם ויש להם בנים חשובים בתורה ובמשפחה יקרה ויש לחוש לפגם משפחה ומשום כבוד הבריות רשאי הבעל תשובה להיות בשב ואל תעשה שלא להודיע לחמיו כלל ושוב שאל אם יתן הדין שמחוייב להודיע אם יודיע לחמיו ולא ישגיח אם מחוייב לבוא לב"ד ואם יש כח ביד הב"ד להכריחו לפרוש ע"ח וידוי של חתנו. וגם שאל לסדר לו תשובה לאיש הזה ע"פ כחו כי הוא אדם חלוש מאוד ומתמיד בתורה הרבה:

והנה מה שביקש מעלתו ממני לסדר לבעל תשובה זה תשובה על עונו והזכיר שהוא אדם חלוש מאוד לא יסבול קושי התעניתים וסיגופים גם הזכיר נפלאות מהתמדת לימודו יומם ולילה ואינו שח שיחה בטילה כלל ואינו שוכב בלילה במטה כלל. **הנה הקשה לשאול ממני דבר קשה שאיני רגיל להשיב לשואל ממני שאלה בדבר שלא אוכל למצוא שורש בדברי הגמ' והפוסקים כי לא מצינו בכל התלמוד מספר התעניות ימים חרוצים וקצובים לכל חטא ואשמה כפי חומר העון. הן אמת שצום כתיב בפסוק בנביאים לצורך התשובה שובו עדי בצום וגו'. אמנם הגבלת מספר התעניות לא נתפרש לא בכתוב ולא בגמרא רק שספרי המוסר והתשובה האריכו בזה ורוב דבריהם בנוים על סברות כרסיות בלי שורש וספר אחד נשען על חבירו בלי יסוד כלל. ומצינו בזה הרבה חומרות והרבה קולות ולכן קשה עלי להשיב בזה, וביחוד אחרי רואי שהבעל תשובה עצמו הוא צורבא מרבנן יסדר הוא לעצמו הלא כל ספרי המוסר והתשובה מצויים ביד כל אדם. אמנם אחרי אשר מעלתו מפציר בזה והאיש הוא צורבא מרבנן ואיש חלוש לכן לא אמנע מלדבר קצת בזה. והנה עונו גדול מנשוא מצד חומר העון עצמו עון אשת איש ובפרט שהתמיד בחטא זה שלש שנים רצופות והיה עמה בבית ושכיחא לי' בודאי שאין מספר לרוב פעמים שבא עליה ולא יספיקו לו שנות מתושלח למספר התעניות בתשובת המשקל לפי תשובות הרוקח שדבריו דברי קבלה ואין לדמות דבריו לדברי האחרונים.....**

אלא שאומר אני כל זה אם היה התענית דבר המעכב בתשובה אבל באמת אין התענית רק דבר טפל לתשובה, ועיקר התשובה הוא עזיבת חטא וידוי דברים בלב נשבר חרטה בלב שלם התקרבות והתלהבות לאהוב את הבורא והיינו תשובה שישוב אל ה' וירחמהו, וישוב אל ה' היינו

תשובה בספרות התשובות Teshuvah in the Teshuvos

שידבק בו אבל שאר דברים תענית וסיגופים אינם עיקרים. ותדע הרי זה בלתי ספק שהתשובה מכפרת כפרה גמורה ודבר זה מפורסם בתורה ונביאים וכתובים ובשני התלמודים ובכל המדרשים והנביא אומר (יחזקאל יח) ובשוב רשע מרשעתו וגו' (שם לג) כל חטאתי אשר חטא לא תזכרנה לו וגו'. וגם זה אין ספק בו בזמן שסנהדרין היה נוהג אם עבר על חייבי מיתות ב"ד אחר ההתראה אף אם שהו עדים ולא באו לבית דין שנים רבות ובין כך עשה זה תשובה והרבה סיגופים ותעניות לאין מספר יותר ויותר מתשובת המשקל הנזכר ברוקח ושוב אחר כל התשובה באו עדים לב"ד והעידו הא ודאי שאין הב"ד משגיחין על תשובתו וסורפין וסוקלין לפי עונש החטא, והדבר יפלא כיון שודאי שהתשובה הועילה וכבר סר עונו וחטאתו נתכפרה למה יומת ונקי וצדיק אל תהרוג כתיב. ובהדיא אמרו בריש אלו הן הלוקין חייבי מיתות עשה תשובה אין בית דין מוחלין לו. אלא ודאי גזירת הכתוב הוא שאלמלא כן בטלו עונשי תורה בכללן ואין אדם שיומת בב"ד כי יאמר חטאתי והנני שב וכיון שהקב"ה רצה ליתן עונש מיתה על קצת עונות כדי שיתירא האדם מלעבור לכן נחוץ הוא שלא תועיל התשובה להציל ממיתת ב"ד. ואי ס"ד שתשובת המשקל הוא עיקר בתשובה א"כ ודאי שנאמר למשה מסיני כל עון ואשמה משקלה ומשקל תשובתה לפי ערכה, ומעתה למה לא יועיל תשובה להציל ממיתת ב"ד ואעפ"כ כל עונשי מיתת ב"ד לא יבוטלו דנחאי אנו אם סיגף עצמו לפי משקלו ובפרט שהרבה סיגופים יש שאין להערים כגון לישב ערום בפני הדבורים וגלגול שלג וכיוצא מהנזכר בספרי התשובה ומי שלא עשה לפי משקלו יומת בבית דין, וגם בתענית אין להערים שאם העדים יבואו תיכף לבית דין יומת שהרי עדיין לא התענה.... אלא ודאי שאין לסיגופים ותעניות עיקר מן התורה ועיקר התשובה הוא חרטה גמורה. וזה יכול להיות ברגע אחד ואם אתה אומר שתשובה תציל ממיתת ב"ד בטלו כל דיני מיתות ב"ד.

ואף שבארבעה חילוקי כפרה ארז"ל שאם עבר על כריתות ומיתות ב"ד תשובה ויהי"כ תולים ויסורים ממרקים הרי שהיסורים עיקר הכפרה ואי אפשר לגמור הכפרה בלי יסורים. אומר אני הן אמת שצריך יסורים אבל כבר ארז"ל עד היכן תכלית יסורים אפילו הושיט ידו לכיס לטול שלש ועלו בידו שתיים עיין שלהי פרק יש בערכין, הן אמת שדברי הרוקח דברי קבלה והרי הוא נתן תשובת המשקל, אומר אני שודאי נחוץ הוא לבעל תשובה כדי לשבור לבו הזונה שיוכל להתחרט בלב שלם וכל זמן שלא נשבר לבו אי אפשר להיות החרטה בלב שלם בלי ערמה וכל זה מן הסתם. אבל מי שיוכל לזבוח יצור ע"י התורה שכבר העידו חז"ל שאם אבן הוא נמוח וגם התורה מתשת כח לזה אני מיקל מאוד בתענית וסיגופים אבל החרטה ושבירת הלב והבכי זה נחוץ מאוד והמרבה בבכי במסתרים משובת. והנה בעיקר התשובה כבר אני רואה באיש הזה דבר גדול שהזכיר מעלתו במכתבו שלא יסוף לדעתה מיום חתונתו שנתים ימים והיה עמה בבית. והנה רז"ל אמרו בשלהי יומא היכי דמי בעל תשובה אמר ר"י שבאתה דבר עבירה לידו פעם ראשונה ושניה וניצל ממנה מחוי רב יהודה באותה אשה באותו מקום באותו פרק, וזה נתקיים באיש הזה. אמנם עם כל זה לא תזוה דעתו עליו שאף שנתקיים באותה אשה באותו מקום אבל באותו פרק לא נתקיים ולא יתקיים שהרי בשעת החטא היה רווק ועתה יש לו אשה ויש לו פת בסלו, וגם איני יודע אם מה שלא יסוף לדעתה הוא מחמת תשובה או אולי היתה אשתו מצויה ולא היה לו שעת הכושר לחטוא פן תרגיש בהם אשתו.....

והנה אף שאני מיקל בתעניות וסיגופים ותשובת המשקל לזה האיש אבל פטור בלא כלום אי אפשר בפרט לפי רוב התמדת החטא. והנה התמדת התורה הוא עיקר. אמנם ילמוד דברי תורה שיש בהם ממש משניות בעומק העיון עם תוס' יו"ט ש"ס ופוסקים ותורה נביאים וכתובים וג"כ ספרי מוסר חובת הלבבות מן אחר שער היחוד עד גמירא ושל"ה במקום שאינו מדבר בנסתרות והלכות תשובה ברמב"ם. וידבק מאוד בשירות ותשבחות של דוד המלך ע"ה שזה דבר גדול להלהיב בלב האדם אהבת הבורא ב"ה. אבל שאר תפלות ותחנונים אשר חדשים מקרוב דורות מעוטים לפני דורנו ירחק מהם ובאתר דליעול יקרא ליעול בשרא וכורי הם שירותי של דוד שבדאי מועילים, ובכל חצות הלילה ירבה בבכי על החורבן ועל הגלות. והואיל והוא אדם חלש ומתמיד בתורה לא יתענה בקיץ בזמן החום ביותר כמו תמוז כלל רק בערב ר"ח, ושאר ימי הקיץ יתענה בכל שבוע יום אחד מלבד באלול יתענה כל שבוע ב' או ג' פעמים לפי כחו ובעשיל"ת יתענה יום ויום ובימי החורף מן תחלת חשוון עד ר"ח ניסן יתענה בכל שבוע שלשה ימים ובתוכם יום אחד שלם לילה ויום. ככה יתנהג שלש שנים רצופות ואם ירגיל לקיים חצות לילה אקום ולא יעבור עליו חצות לילה בשניה ויהיה עומד על משמרתו עד אור היום ולא דוקא עומד הה"ד יושב רק שלא יבטל מתורה ותהלים מחצות עד אור היום אזי יכול להקל על עצמו קצת מהתעניות ויתענה רק שני ימים בכל שבוע בחורף. והוא רחום יכפר עון וסר עונו וחטאתו תכופר.

10. תשובות והנהגות כרך ב סימן תרכ"ב [הרב משה שטרנבוך 1926, ראש אב בית דין העדה החרדית בירושלים] שאלה: שידוך עם בעל תשובה בן תורה שהוא בן הנדה

נשאלתי כמה פעמים בשידוכים אם להעדיף בן תורה שהוא בן הנדה, על בחור רגיל שלא הגיע למעלותיו של בעל תשובה רק שאינו בן נדה. ועיין בשערי תשובה לרבינו יונה שער ג' אות קכ"ה "ויש בחייבי כריתות אשר גורם לזרעו מוקש רע ושחיתות, לבד מאשר אחרית הזרע להכרית, והוא הבא על הנדה וההוא יקרא זרע מרעים, כי יהיה תו העזות על מצחו בעודו בחיים חיותו וכו', ואוי לרשע רע כי שחת לו והכרת תכרת נפשו ונפש אשתו וזרעו בליעל כולו נכרת כו".

ומצאתי בספר "קהלות יעקב" מהגר"י קניבסקי זצ"ל (בליקוטס ח"ד סימן ט"ו) שמצדד בזה, ואולי יותר טוב בבעלי תשובה מין במינו שרבו גם נשים בעלי תשובה, ומייתי ראיה דמדות רעות נמשך, מיבמות (עט א) בדוד שפסל גבעונים שהם אכזריים לדורות שמדות רעות בירושה, ומביא עוד מביצה (לב ב) "הני מערב רב קאתו" ומבואר שנמשך לדורות, רק מצדד שאולי כיון שצד אחד של האשה הוא כשר - הטומאה פוחת והולך, ומסיק לבסוף שאינו פוסק הלכה למעשה רק ההכרעה מוסר לחכמים מורי הוראה. ואני לא הגעתי למדה זאת להורות הוראות, אבל כתלמיד אני רואה דבריו תמוהין מאד, ופשיטא לי כביעתא בכוחא בלי צל של ספק, שאם בבעלי עבירה נכנס הטומאה עמוק בכל האברים, הלא התורה כאש לטהר כדאיתא בברכות (כב א) שדברי תורה כאש, ע"כ בבן תורה שאני שיש כאן ליבון ויצאו כל המדות רעות שנשרשו בו ומתקדש בקדושת התורה שאין כמוהו, וח"ו להרהר שנשאר בו טומאת בית אבות, וכל המקורות שהביא היינו באדם בלי תורה, אבל ברגע שבעל תשובה מקבל ע"ע עול תורה הכל פורח והולך והוא ככל ישראל. ובס' הל' הגר"א ומנהגיו הבאנו מהגר"א ז"ל שכל התיקונים והסיגופים לחייבי כריתות ומיתות ב"ד הם רק למי שאינו עוסק בתורה, אבל בעוסק בתורה מתכפר הכל ע"ש. (וע"ע באוה"ח ויקרא כב, יא) שהביא מהאזה"ק דמי שלא זכה לנר"ו בהולדו יזכה לכך ע"י ההתעצמות בעסק התורה יעוש"ה). [ושוב מצאתי בספר "אורחות רבינו" שלמעשה התיר הקה"י לעשות השידוכים עם בני הנדה, שאם רואים שהוא יר"ש ובעל מדות טובות בעול תורה מוכח שתיקן עצמו ומביא המלקט שכן שמע בשם מרן החזו"א שהתיר].

הן אמת שאפילו בכשרים ומיוחסים יש ענין מיוחד של ייחוס, וכפי שקבלתי הענין שבעצם צדיקים מגיע להם פירות למעשיהם גם בעוה"ז רק שמוותרים על כך ומנכין להם מהנאת עולם הזה ומשלמין להם בבא, אבל הקב"ה לפעמים משלם כמתנה לצאצאיהם, וזכותם מועיל לכמה דברים, וע"כ היה כדאי להעדיף אותם, אבל נראה דרוב בעלי תשובה היום באמת יש להם שורש טוב רק שבדורות האחרונים ממש נתקלקלו, ויש גם להם מזכות אבות, וגם בתורה יש לו זכות עצמית שמכפר, ולכן בודאי אם מוצא מיוחס עדיף, וזכיה גדולה להשיג שידוך עם ייחוס, אבל לא לוותר על מעלות שהוא גדול בתורה ויראת ה' טהורה ובעל מדות.

ולפעמים בבעלי תשובה נענשין ח"ו גם בבניהם, אם הם ח"ו רשעים דרשעים נענשין בעוון אבותיהם הרשעים עד ד' דורות, אבל זה שייך לכל

תשובה בספרות התשובות Teshuvah in the Teshuvos

אחד, שאם אינו נזהר בחטא מסוים, וצאצאיו אינם נזהרים בזה נענשין גם בעווננו, ומאידיך בצדיקים מועיל זכות אבות וכאמור ועושה חסד לאלפים לאוהבי ולשומרי מצוותיו, וזכות זה יש גם לבעל תשובה מאבי אבותיו ולמעלה, ובענינו אדרבה יש לו זכות רבה שהוא בעל תשובה, ובמקום שבעלי תשובה גמורים עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד, ולכן להלכה ולמעשה זכות אבות דבר גדול מאד, וכ"ש מול מי שפגום שנוצר בטומאת נדה שבזוה"ק מבואר רוב טומאתו, אבל אם החילוק רב במעלותיו בתורה ויראת שמים אין לוותר על הבעל - מעלות, ואין דנין את האדם אלא לפי מעשיו באותה שעה, ויראה ממנו (מהבעל תשובה) דור ישרים מבורך, רק יש לדון בכל מקרה לגופו, שלפעמים קשור הוא בקשר חזק עם משפחתו עד היום וזה עלול להזיק, ע"כ אין לדיין אלא מה שעיניו רואות, וכדאי תמיד להתייעץ ולהתברך מת"ח וצדיק ואז יזכה לאור גדול. (ולפעמים נראה כעין חילול השם להתחתן עם חתן שהוריו (המחותנים) הם רשעים גמורים, ואין לדיין אלא מה שעיניו רואות וכחנ"ל).

11. חיד"א מדבר קדמות מערכת תאות יח [1724 - 1806, ירושלים - ליורנו]

תשובה כתבו המפרשים דהשב מאהבה תכף מתקבל ובשב מאהבה לא נאמרו ד' חלוקי כפרה שהיה רבי ישמעאל דורש דדוקא בשב מיראה בחלקות ישית למו רבי ישמעאל אמנם אם שב בכל לב מאהבה אינו מחוסר זמן ותכף מתקבל ברצון. ויש ליתן טעם דכיון דבשב מאהבה זדונות נעשו לו כזכיות א"כ אין כאן ל"ת וכריתות ומיתות ב"ד כי אם זכיות:

אמנם יש לחקור כי הנה מדברי הרמב"ם ה' תשובה נראה דאם שב באמת והתודה ונתחרט והעיד עליו יוצר הכל שלא ישוב לחטוא הרי זה תשובה שלימה כדת של תורה והכי מוכח מהש"ס פ"ב דקדושין דאמרו האומר לאשה הרי את מקודשת לי ע"מ שאני צדיק גמור והיה רשע גמור מקודשת שמא הרהר תשובה בלבו והגם דכתבו הפוסקים שהיא ספק מקודשת היינו משום שלא ידענו באמת אם הרהר תשובה אבל אלו ידענו שהרהר תשובה ודאי היא מקודשת ודאי ורבינו ירוחם כתב דאפילו אם בידו גזלות וגניבות מועיל הרהר תשובה להחזיר גזל וגניבה שבידו והיא מקודשת לדעת יש מפרשים:

12. רבי שלמה זלמן אויערבאך [1910 - 1995 ירושלים, ראש ישיבת קול תורה]

מועד

פרק פו

שלמי

נו

בקשת מחילה סתמית

במה שנהגו לפני ר"ה ויזה"כ שמבקש כל אחד מחברו סליחה ואינו מפרט מה שחטא כנגדו, האם מועיל שימחל - שהרי אינו יודע על מה הוא סולח? השיב רבינו: ש"מועיל לפגיעה קלה⁵.

בקשת מחילה ממי שאינו יודע שפגע בו

בספר חפץ חיים כלל ד' סעיף י"ב כתב שכל שהזק חבירו ע"י סיפורו חייב לבקש מחילתו ואפילו אם חבירו אינו יודע עדיין כלל מזה, צריך לגלות לו מה שעשה נגדו שלא כדין ולבקש ממנו מחילה ע"ז, כיון שהוא יודע שעל ידו נסכב לו דבר זה. אמנם הגאון רבי ישראל סלאנטער זצ"ל חלק ואמר שאין צריך לגלות לחבירו באם סיפר עליו לה"ר, כיון שע"י זה שיספר לו יגרום לו צער. וכן סבר רבינו שאם הנפגע אינו יודע שפגעו בו, וכשישמע יקפיד, לא יספר לו כלל שפגע בו אלא יבקש רק מחילה בלב⁶.

בענין תשובה

כתב הרמ"א באו"ח סי' של"ד סכ"ו, דאם חילל שבת צריך להתענות מ' יום, וכתב המ"ב דמיידי בשוגג, וצ"ב ממאי דאיתא בשו"ת רמ"א סי' ל"ז דמש"כ הרוקח בסדרי התשובה "לא כיון רק אל המורדים והפושעים אשר עוזבים דרכם לשוב אבל לא אל השוגגים והאנוסים".

והסביר בזה רבינו: "מסברא חשבתי דמסתמא כוונתו רק למי שעבר בזדון ובשאת נפש, ומזה יש לדעת גם על שוגג וכדומה, אך ידעתי שאין זה נראה מלשון השו"ע ובפרט שגדולי אחרונים הרחיקו לכת גם על שוגג בדרכנן אף שלדעת הנתיבות בסי' רל"ד אין חייבים כלל בתשובה על שוגג בדרכנן.

אולם בנוגע לבעלי תשובה שהם גם בעלי דעת נלענ"ד דמסתבר שתעניתים וסיגופים אינם קבועים כלל לכל אדם וגם לא בכל הדורות ובכל הזמנים, וחושבני שבזמננו צריכים לומר לכל השבים באמת מדרכם הרעה שהם חייבים להאמין באמונה שלמה שהקב"ה מוחל וסולח לכל השבים אליו באמת וגם יחד עם צערם על העבר הם צריכים גם להודות ולהלל לר' שנתן להם לב מבין לשוב אליו באמת⁷.